

Rumella Telman qızı Cəfərova, PhD

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin baş müəllimi

TİKINTİ İQTİSADİYYATININ ÖZƏLLİKLƏRİ VƏ ONUN İNKİŞAFININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜÇÜN ƏSAS DETERMİNANTLAR

Xülasə

Məqalə tikinti sektorunun iqtisadi fəaliyyət sahəsi özünəməxsusluğuna və onun inkişafının qiymətləndirilməsi üçün əsas determinantların müəyyənəndirilməsinə həsr edilib. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, tikinti sektorunun infrastruktur tipli məhsullarının iqtisadi artıma pozitiv təsirləri deməyə əsas verir ki, bu sektor iqtisadi inkişafda mühüm əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi ədəbiyyatda adambaşına təhsilin loqarifminin tikinti sektorunun ÜDM-da payı ilə əlaqəsi, tikinti sektorunda kapital yığımının adambaşına ÜDM həcmindən asılılığı və sair problemlər də tikinti sektorunun iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə ciddi təsir etdiyini sübut edir. Bu elmi faktlar sübut edir ki, tikinti sektoru milli gəlirin və ölkədə əlavə dəyərin yaranmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: tikinti sektoru, ÜDM, iqtisadi artım, istehsal gücləri, əsas fondlar

UOT: 332

JEL: L74

Giriş

İqtisadi fəaliyyət sahələri arasında tikinti sektorunun iqtisadi artıma təsirləri problemi çox mübahisəli problemdir. Bu onunla bağlıdır ki, tikinti sektorunun özünəməxsusluğu var və onun iqtisadi artıma təsir mexanizmi bu özünəməxsusluqla bağlıdır. Biz tədqiqat zamanı tikinti sektorunun iqtisadi artıma və rifah səviyyəsinə təsirlərini qiymətləndirmək və qısa və uzunmüddətli dövrdə proqnozlaşdırmaq üçün bu sektorun özəlliklərini fərqləndirməli və əsas determinantlarını müəyyən etməliyik.

Qeyd edək ki, tikinti sektoru ilə bağlı statistik məlumatların verilməsi zamanı onun əsas determinantları kimi 1) Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər; 2) Tikinti-quraşdırma işlərinə sərf edilən vəsaitlər; 3) İnvestisiyanın texnoloji strukturu; 4) əsas fondlar; 5) istehsal gücləri; 6) Podrat müqavilələri ilə yerinə yetirilən tikinti işlərinin həcmi; 7) Yaşayış binalarında mənzillərin ümumi sahəsi; 8) Yaşayış evlərində mənzillər; 9)

tikinti sektorunda məşğulların sayı və sair kimi göstəricilərdən istifadə edilir.

Ədəbiyyata baxış

İqtisadi ədəbiyyatda tikinti sektorunun tərifini üç fərqli səviyyələrdə verilir [1]. Birinci yanaşmada tikinti sektoruna tikinti materiallarının istehsalından və ya tikinti üçün istifadə edilən xammaldan və tikinti ilə bağlı müxtəlif xidmət növlərinin təqdim edilməsindən tutmuş (məsələn, layihələşdirmə və ya layihənin idarə edilməsi) tikintinin reallaşdığı yerdə fiziki işlərin görülməsinə qədər bütün prosesləri əhatə edən iqtisadi fəaliyyət sahəsi kimi baxılır. Belə yanaşmada tikinti üçün zəruri olan təbii resursların hasilatı, tikinti materiallarının istehsalı və layihələndirmə tikintinin fiziki cəhətdə reallaşmasından xeyli əvvəl baş verir.

Digər yanaşmaya əsasən tikinti sektoru deyiləndə yuxarıda qeyd etdiyimiz dörd mərhələdən sonuncusu, yəni fiziki cəhətdən tikinti prosesinin reallaşması nəzərdə

tutulur. Bu halda tikintinin reallaşması üçün zəruri olan əvvəlki mərhələlərdə yerinə yetirilən işlər nəzərə alınmır. Qeyd edək ki, belə yanaşma BMT-nin klassifikasiyasına uyğundur [2] və ona görə də ölkə statistik məlumatlarında tikinti ilə bağlı yalnız son məhsulun göstəricilərinə üstünlük verilir. Belə təsnifata əsasən, tikinti sektoru binaların, qurğuların, yolların, körpülərin və sair tikintisi ilə bağlıdır. Tikinti materiallarının istehsalı, layihələşdirmə və arxitektura fəaliyyəti tikinti sektoru ilə bağlı statistik məlumatlarda əks olunmur. Buna görə də tikinti sektorunda məşğullar deyəndə statistika yalnız tikintinin fiziki cəhətdən reallaşdığı meydanda çalışan işçiləri nəzərdə tutur [3].

Tikinti sektoruna verilən üçüncü tərifə əsasən bu sektor layihələndirmədən başlayaraq fiziki cəhətdən reallaşana qədər olan bütün prosesləri əhatə edir. Əlbəttə bu yanaşmada tikinti materiallarının istehsalı və ya tikinti üçün zəruri olan təbii ehtiyatların hasilatı daxil deyil. Fikirimizcə, tikinti sektoru ilə bağlı daha geniş və detallı məlumatın əldə edilməsi üçün onun daha geniş tərfindən istifadə etmək daha faydalı olar. Məsələn, tikinti materiallarının istehsalı sahəsi ilə və ya belə məhsullar bazarı ilə bağlı məlumatlar olmadan tikinti sektorunun inkişafı ilə bağlı tam təsəvvür yaratmaq çətindir.

Tikinti sektorunun əsas xüsusiyyətlərini fərqləndirmək məqsədilə əvvəlcə tikinti sektorunda istehsal olunan məhsullarla tanış olaq. Bu məhsulların müəyyən edilməsi ona görə vacibdir ki, məhz bu məhsullara olan tələb və təklif əsasında sektoru qiymətləndirmək mümkün olur. Belə məhsullara olan tələb və təklif ə təsir edən amillər vasitəsilə biz tikinti sektoruna mümkün təsirləri müəyyən edə bilərik. BMT-nin təsnifatına əsasən tikinti sekto-

runun əsas məhsulları yaşayış və ofis binaları, mağazalar, müxtəlif təsərrüfat binaları, kənd təsərrüfatı tikililəri, avtomagistral yollar, küçələr, tunellər, dəmir yolları, aeroportlar, körpülər, su təchizatı qurğuları, irriqasiya sistemləri, kanalizasiya sistemləri, sənaye obyektləri, boru kəmərləri, elektrik xəttləri, idman qurğuları, və sair hesab olunur. Belə məhsulların növünün çox olmasına baxmayaraq, bəzi tədqiqatçılar, məsələn, [4], [5] onları əsasən 1) yaşayış binaları; 2) infrastruktura; 3) sənaye və kommersiya binaları; 4) təmir və texniki xidmət kimi qruplara ayırırlar.

Şübhəsiz ki, bu məhsulları bir-birindən fərqləndirən və eyniləşdirən xüsusiyyətlər var. Məsələn, bu məhsulların hamısı daşınmazdır, uzunmüddətli istifadə üçün yaradılır. Digər tərəfdən, bu məhsulların hamısı yüksək dəyərə malikdir və böyük həcmdə maliyyə və əmək tutumlu olurlar. Lakin fərqli cəhətləri ondan ibarətdir ki, onlar fərdidir.

Tikinti sektorunun əsas məhsul qruplarından biri infrastrukturudur [6]. Tikinti sektorunun yaratdığı bu "məhsul" qrupu əsasən digər iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişafına xidmət edir. Məsələn, yollar, körpülər, aeroportlar nəqliyyat sektorunun, irriqasiya sistemlərinin, su kanallarının və sair tikintisi kənd təsərrüfatının inkişafına dəstək verir. Tikinti sektorunun bu məhsul qrupu digər qruplardan onunla fərqlənir ki, əsasən ictimai mülkiyyətə daxil olur və dövlət tərəfindən idarə edilir. Elə buna görə də bəzi tədqiqatçılar, məsələn, [7] infrastrukturunu "social xərc" hesab edirlər. Bəzən infrastruktur qrupuna məktəbləri, xəstəxanaları da daxil edirlər. Elektrik enerjisi, telekommunikasiya, su təchizatı, kanalizasiya və sair kommunal xidmətlərlə bağlı olan tikintilər də infrastruktura daxil ola bilər. Lakin bəzi ölkələrdə bu növ infrastruktur

tikililər dövlət mülkiyyətində olmur. Dünya Bankının təsnifatına əsasən həm kommunal xidmətlərlə, həm də ictimai fəaliyyətlə, məsələn, yol tikintisi, irriqasiya və bənd tikintisi kimi layihələr də infrastruktur məhsullar qrupuna daxildir [8].

Tikinti sektorunun strukturunu əsasən bu sektorun məhsulunun xarakterinə uyğun müəyyən edirlər. Lakin təsnifləşdirməni başqa meyarlar əsasında da aparmaq olar. Məsələn, tikintinin coğrafi yerləşməsinə, və ya tikinti işinin mürəkkəbliyinə əsasən də təsnifləşdirmə aparmaq olar. Lakin fikirimizcə, tikinti sektorunun strukturunun məhsul tipinə görə təsnifləşdirilməsi daha doğrudur. Belə təsnifləşdirmə zamanı yaşayış binalarının, infrastruktur layihələri üzrə tikintilərin, sosial infrastruktur üçün binaların, kənd təsərrüfatı istehsalı üçün müxtəlif qurğuların və sair tikintisi üzrə strukturlaşma belə tikintilərin bu sahələrdə əlavə dəyərə təsirini qiymətləndirməyə imkan verə bilər. Ona görə də elə təsnifləşdirməyə üstünlük verilməlidir ki, sonrakı qiymətləndirmələr zamanı ondan istifadə etmək mümkün olsun.

Tikinti sektorunun mülkiyyət növünə görə təsnifləşdirilməsi də mümkündür. Bu halda tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən dövlət şirkətləri və özəl şirkətlər əsasında təsnifləşdirmə aparmaq olar. Lakin əksər ölkələrdə tikinti şirkətləri istehsal etdikləri məhsula kimin sahiblik etməsindən asılı olamayaraq, özəl mülkiyyətə malik olurlar. Onların fəaliyyəti əsasən müxtəlif mülkiyyət sahiblərinin, məsələn, dövlət, özəl və bələdiyyə mülkiyyəti sahiblərinin sifarişi əsasında tikinti layihələrini yerinə yetirirlər. Tikinti şirkətlərinin rezident və ya qeyri-rezident olması əsasında da struktur bölgüsü aparmaq olar. Xüsusilə, son 50 ildə qloballaşma prosesinin genişlənməsi mal və xidmətlərin, həmçinin əmək miqrasiyasının

ölkələrarası axınını genişləndirdiyi kimi, tikinti sektorunun da beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakını sürətləndirib. Yüksək ixtisaslı layihələndirmə və qurşdırma imkanlarına və təcrübəsinə malik olan şirkətlər müxtəlif ölkələrdə sifarişlər qəbul edərək tikinti işini həyata keçirirlər. Məsələn, keçən əsrin axırlarında keçmiş SSRİ respublikaları müstəqillik əldə etdikdən sonra bu ölkələrdə tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən çoxlu sayda Türkiyə şirkətləri var idi. Yüksək mərtəbəli, yeni dizaynda və sürətli tikinti işinin Türkiyə mütəxəssisləri sovet mütəxəssislərindən daha yaxşı bildilər. Belə şirkətlər Azərbaycanda da fəaliyyət göstərirdi.

Tikinti sektorundakı fəaliyyətə təsir göstərən əsas amillər digər iqtisadi sektordakı amillərdən formaca ciddi fərqlənmir. Lakin mahiyyətcə fərqlilik mühümdür. Belə ki, bu sektorda da fəaliyyətə təsir göstərən əsas amillər tələb və təklifdir. Lakin tikinti sektorunda tələb digər iqtisadi sektorlardakından fərqli olaraq davamlı deyil. Demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində tikinti sektorunda tələb daim dəyişir və belə dəyişmənin müddəti uzun deyil. Həm Dünya Bankının [9], həm də BMT-nin tədqiqat qrupunun [10] gəldiyi nəticə ondan ibarətdir ki, istehsal sektorunda və bütünlükdə iqtisadiyyatda baş verən ən ciddi dəyişmələr tikinti sektorunda daha qabarıq hiss olunur. Bunun əsas səbəbi tikinti məhsullarına olan tələbin mahiyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, tikinti sektorunun məhsullarına olan tələb digər sektorların inkişafında çox asılıdır. Tikinti sektorunun məhsulları investisiya mallarıdır. Belə məhsulların "istehlakçısı", məsələn, ev təsərrüfatının aldığı mənzil, biznesmenin aldığı ofis, aqrar firmanın sifariş etdiyi irriqasiya sistemi, dövlətin sifariş etdiyi körpü və ya magistral yol və sair əsərlərdə digər mal və xidmətlərin istehsalı,

yaxud rifah halının yaxşılaşdırılması üçün investisiyadır. Tikinti sektoru digər sektorlardan fərqli olaraq, özü özünə tələb yarada bilmir. Ona görə də iqtisadiyyatda tərəqqi və ya böhran tikinti sektorunda daha qabarıq əks olunur. Adi əmtəələrdən fərqli olaraq, tikinti sektorunun məhsulu adətən "istehlakçının" ona tələbatı yaranandan sonra sifariş olunur. Ona görə də digər əmtəələrdən fərqli olaraq, tikinti bazarında (yaşayış evlərinin tikintisi istisna olmaqla) hazır məhsullar yığılıb qalmır. Yaşayış evlərinin tikintisində müəyyən fərqlilik var. Belə ki, bu məhsulların istehsalı ilə məşğul olan şirkətlər də əslində digər tikinti məhsulları istehsalı ilə məşğul olan şirkətlər kimi sifariş əsasında fəaliyyət göstərilir. Lakin onlar bu sifarişi təqribən mövcud bazardan qəbul edirlər və əksər hallarda, riskləri azaltmaq üçün, mümkün sifarişdən daha az həcmdə məhsul (mənzillər) istehsal edirlər. Tikinti sektorunda şirkətlər digər sektorlardan fərqli olaraq, tələbə tez reaksiya verə bilmirlər. Məsələn, mənzil alışına tələb artdığı halda dərhal yaşayış binasını tikmək və mənzilləri satışa çıxarmaq mümkün olmur. Elə ola bilər ki, bina hazır olana qədər mənzillərə tələb azalsın.

Tikinti sektorunun inkişafına təsir edən mühüm amillərdən biri də iqtisadiyyatın bütünlükdə inkişaf səviyyəsidir. İqtisadiyyatın bütünlükdə inkişaf göstəricilərindən biri, məsələn, adambaşına ÜDM həcmi artan zaman tikinti sektorunun hər hansı bir məhsuluna tələbin həcmi də arta bilər. Dövlətin gəlirlərinin çoxalması infrastruktur layihələrinin genişləndirilməsinə, əhalinin gəlirlərinin artması yaşayış mənzillərinin tikintisinə, biznes strukturlarının gəlirlərinin artması ofislərin genişlənməsinə və ya yeni istehsal qurğularının yerləşdirilməsinə, zavod və ya fabriklərin tikintisinə stimulaşdırıcı təsir yarada bilər.

Son onilliklərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin bəzilərinin, xüsusilə, Cənubi Şərqi Asiya ölkələrinin, həmçinin neft və qazla zəngin olan ölkələrin sürətli inkişafı bu ölkələrdə infrastruktur layihələrinin genişlənməsinə təkan verib. Məhz inkişaf etməkdə olan ölkələr öz büdcələrində infrastruktur layihələrinə daha çox xərcləyirlər. Bu onunla bağlıdır ki, bu ölkələrin iqtisadi modellərinə əsasən infrastruktur layihələri iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün əsas rol oynayır.

Tikinti sektorunda dəyər yaradan əsas amillər, digər sektorlarda olduğu kimi, əmək, kapital, texnologiyadır. Bunların hər birinin müxtəlif modifikasiyası tikinti sektorunda xərclərin əsasını təşkil edir. Əmək amilinə təkcə fiziki əmək deyil, layihələndirmə və menecmenti əlavə etmək olar. Kapitala bütün əsas vəsaitləri, o cümlədən, materialları, müxtəlif texnika və cihazları da əlavə etmək olar. Texnologiyaya materialların və texnikanın yenilənməsinə, tikinti prosesinin hər çür texnoloji inkişafını aid etmək lazımdır.

Tikinti sektorunda da əmək əsas istehsal amili olaraq qalır. Digər sektorlarla müqayisədə bu sektor, orta hesabla daha az ixtisaslı əməklə xarakterizə olunur. Tikinti sektorunda məşğulları kvalifikasiyasına əsasən bir neçə qrupa ayırmaq olar: 1) inzibati işçilər; 2) menecerlər; 3) texniki heyət; 4) fiziki işləri yerinə yetirən fəhlələr. Aydın ki, adətən sonuncu qrupda toplanan məşğulların sayı əvvəlkilərlə müqayisədə xeyli çox olur. Dördüncü qrupda toplanan əmək az ixtisaslıdır. Elə ona görə də bu sektorda məşğulluğun davamlılığı həmişə ciddi sual yaradır. Belə ki, tikinti məhsullarına tələbin daim dəyişkənliyi bu sektorda əməyə olan tələbi də həmişə dəyişkən edir. Tikinti sektorda əməyin mühüm hissəsi az ixtisaslı olduğundan tələbin azalması çoxlu

sayda insanın işsizliklə üzləşməsi deməkdir [11]. Digər tərəfdən, tikinti sektoru digər iqtisadi sektorlarla müqayisədə xeyli riskli sahədir. Bu səbəbdən də yüksək texniki ixtisaslı kadrlar üçün o qədər də cəlbedici deyil. Ona görə də tikinti sektoruna əməyin cəlbi üçün əsas mexanizm əmək haqqı hesab olunur. Bu sektorda əmək haqqı digər sektorlarla müqayisə ediləbiləcək dərəcədə olduqda, yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəbdən, insanlar digər sektoru seçməyə cəhd edirlər. Əksər ölkələrdə minimum əmək haqqı səviyyəsinin müəyyən edilməsi də tikinti sektorunda aşağı ixtisaslı işçilərə verilən əmək haqqının müəyyən qədər artırılmasını tələb edir. Elə bu səbəbdən də tikinti sektorlarında əmək miqranlarından daha çox istifadə edilir. Bəzi ölkələrdə belə miqranlar işə qeyri-qanuni qəbul edilirlər və onlarla müqavilə bağlanmadığından onlara social ödənişlər edilmir. Belə hallar digər sektorlarla müqayisədə tikinti sektorunda daha çox rast gəlinən hallardır.

Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin tikinti sektorunun ixtisaslı əməklə təmin edilməsində xeyli problemlər var. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tikinti sektorunda ixtisaslı əməyin ümumi əməkdə payı xeyli azdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu təqribən 50% yaxın olur [12]. Bu problem aradan qaldırmaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tikinti sektorunda çalışanların əlavə təlimlərdən keçməsi əlavə xərclər tələb etdiyindən buna əksər hallarda getmirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu nisbətə bir qədər yüksək olmasına baxmayaraq, onlar hazır konstruksiyalardan istifadəyə üstünlük verərək, daha az ixtisaslı işçilərin sayını azaltmağa cəhd edirlər. Hər iki halda tikinti sektoru az ixtisaslı əməyin payının yüksək olması ilə xarakterizə olunur.

Tikinti sektorunda az ixtisaslı əməyə bəzi hallarda üstünlüyün verilməsi və bu halda tikinti üçün daha aşağı texnologiyadan və daha ucuz texnikadan istifadə xərclərlə və layihənin yerinə yetirilmə müddəti ilə də bağlı ola bilər. Belə ki, əgər şirkətin hər hansı layihəni yerinə yetirmək üçün maliyyəsi kifayət qədər yoxdursa və ya layihənin yerinə yetirilməsi müddəti kifayət qədərdirsə, onda şirkət daha ucuz əməkdən və ya texnikadan istifadəyə üstünlük verə bilər. Nəzərə alaq ki, bəzi ölkələrdə, xüsusilə, az gəlirli ölkələrdə əhəlinin işlə təminatını nəzərə alaraq, tikinti sektorunda mexaniki işlərə daha az meyil edilir.

Tikinti sektorunun məhsullarının dəyərinə əməyin dəyəri ilə yanaşı tikinti materiallarının dəyəri də mühüm paya malik olur [13]. Elə ona görə də tikinti materiallarının qiymətinin dəyişməsi tikinti sektorunun məhsullarının qiymətinə də təsir göstərir. Materialların qiyməti də bazarda onlara olan tələb və təkliflə birbaşa bağlıdır. Adətən tikinti materiallarının qiyməti keyfiyyətlə, layihələndirən şirkətin zövqü ilə də bağlı olur. Digər tərəfdən, tikinti materiallarının qiymətinin dəyişməsi iqtisadiyyatda gəlirlərlə də bağlıdır. Gəlirlərin artması bütün hallarda tələb əyrisini saga sürüşdürdüüyü kimi, tikinti materiallarına olan tələbi də saga sürüşdürür. Təklifin sabit olduğu halda bu qiymətlərin artması deməkdir. Lakin tikinti materiallarının təklifi də mürəkkəb prosesdir. Belə ki, əksər hallarda tikinti materiallarının mühüm hissəsi idxal edilir. İdxal olunan materialların da qiymətinin daim artması hiss edilir. İdxal edilən tikinti materiallarını yerli materiallarla əvəzlənməsi digər iqtisadi fəaliyyət sahələrində olduğu kimi tikinti sektorunda da xeyli çətin-dir. Çünki inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tikinti materiallarının istehsalı üçün tələb edilən texnologiya inkişaf etmiş ölkələrin-

dəkindən xeyli geri qalır. Bu, məhsulun keyfiyyətinə mənfi təsirlə yanaşı, həm də ətraf mühitə təsiri ilə də xarakterizə olunur. Yeni texnologiyalar adətən ekoloji tələbləri nə qədər mümkünsə nəzərə almaqla yaradılır və ona görə də daha baha başa gəlir. Digər tərəfdən belə texnologiyaların alınması və tətbiq edilməsi də əksər hallarda mümkün olmur. Ona görə ki, belə texnologiyalar adətən çox bahalı olur və onların rentabelliği üçün geniş həcmdə istehsalın yaradılması zəruri olur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə tikinti sektoru əksər hallarda elə yüksək səviyyədə olmur ki, istehsal edilən bütün mallar istifadə edilsin və ya ixrac olunsun. Bu halda qısa müddətdə belə yüksək texnoloji qurğular maya dəyərini qaytara bilmirlər. Ona görə də yüksək texnologiyalı tikinti materiallarının daxildə istehsalı əvəzinə onların idxal edilməsi ölkə iqtisadiyyatı üçün daha mənfəətli olur. Lakin idxal olunan materialların dəyərinin davamlı olaraq artması tikinti sektorunun məhsullarının da davamlı bahalaşmasına səbəb olur.

Tikinti materiallarının qiymətinə təsir göstərən mühüm amillərdən biri də idxal mallarına dövlət tərəfindən qoyulan tariflərlə və ya qeyri-tarif məhdudiyətlərlə bağlı ola bilər. Lakin bəzi hallarda dövlət bəzi tikinti materiallarının idxalını əksinə dəstəkləməli olur. Lakin bütün hallarda dövlətin bu prosesə müdafiləsi sonra tikinti materiallarının qiymətinin artmasına səbəb olur.

Tikinti sektorunu iqtisadiyyatın digər sektorları ilə fərqləndirən mühüm cəhətlərdən biri də maliyyələşmə ilə bağlıdır. Adətən digər sektorlarda istehsal prosesində zəruri amillərin əldə edilməsi və istifadəsi zamanı tələb olunan maliyyə istehsalçı tərəfindən təmin edilir. Məhsul istehsal edilərək, bazara çıxarılır və satılır.

Satışdan əldə edilən gəlirlər xərclər çıxıldıqdan sonra mənfəət olaraq, istehsalçının sərəncamında olur. Lakin tikinti sektorunda belə mexanizm işləmir. Belə ki, tikinti sektorunda hər hansı məhsulun istehsalı zamanı maliyyələşmə sifarişçi tərəfindən ödənilir. Məhsul sonra istehsal edilir. Əlbəttə, yaşayış binalarının tikintisi ilə bağlı bəzən istisnalar baş verir. Lakin bu halda da tikintinin sifarişçisi bu tikintini fiziki cəhətdən reallaşdıran şirkət olmur. Tikinti sektorunda hər hansı məhsulun istehsalı zamanı maliyyələşmə prosesində əsas fiqur olaraq podratçı çıxış edir. Subpodratçılar və təchizatçılar da maliyyə mənbəyi rolunu oynaya bilərlər. Əksər ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda yaşayış binalarının tikintisi zamanı maliyyə mənbəyi kimi bankların verdiyi kreditlər və sifarişçilərin ilkin ödənişləri əsas rol oynayır. Lakin digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da tikinti sektorunda maliyyələşmənin gecikməsi halları tez-tez baş verir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə vəsaitlərinin mütəmadi olaraq çatışmaması tikinti sektorunun inkişafına həmişə problem yaradır.

Tikinti sektorunun əsas məhsulları sırasında ictimai mülkiyyət hesab edilən və ayrı-ayrı fərdi biznes strukturların o qədər də maraq göstərmədiyi infrastruktur layihələrinin icra edilməsidir. Belə infrastruktur tikililərinin reallaşması əksər hallarda fərdi investorların maliyyə imkanları xaricində olur. Digər tərəfdən, infrastruktur layihələrindən ictimai istifadənin mümkünlüyü fərdi investisirlərdə maraq yaratmır. Ona görə də belə layihələr adətən dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Lakin ictimai mahiyyətli infrastruktur layihələrinin reallaşmasında beynəlxalq maliyyə qurumlarının dəstəyi də mümkündür. Dövlət belə infrastruktur layihələrini reallaşdırmaqla

dolayısı ilə iqtisadi inkişafa və rifah halının yüksəlməsinə şərait yaradır [14]. Başqa sözlə desək, infrastruktur layihələrinə tələbin obyektı dövlətdir. Lakin infrastruktur layihələrindən istifadə zamanı hər hansı biznes strukturunun daha çox faydalanması da mümkündür. Bu halda belə biznes strukturları belə layihələrin qısa müddətdə reallaşmasında və uzunmüddətli fəaliyyətində maraqlı olurlar. Belə infrastrukturların özəlləşdirilməsi zamanı ondan daha çox faydalanan və ya onun faydasından istifadə etmək imkanı olan biznes strukturların özəlləşdirmə prosesində üstünlük əldə etməyə çalışırlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tikinti sektorunda istehsal edilən məhsullar digər məhsullardan fərqli olaraq, digər məhsulların istehsalı üçün və ya əhalinin rifahı üçün istifadə edilir. Lakin belə məhsulların istehsalı da məcmu istehsal prosesinin tərkib hissəsidir. Digər iqtisadi sektorlarda olduğu kimi tikinti sektorunda da istehsal gücü istehsal amillərinin istifadəsi ilə bağlıdır. Tikinti sektorunda tam istehsal həcmi bu sektorda istifadə edilən əmək və kapital kimi istehsal amillərinin tam məşğulluğundan asılıdır. İstehsal amillərinin dəyişməsi məhsul buraxılığında da özünün göstərir. İstehsalın genişlənməsi istehsalda məşğul insan resurslarının və ya fiziki resursların investisiyalar vasitəsilə genişlənməsini tələb edir. Lakin məcmu istehsal həcmının artması istehsal prosesində birbaşa istifadə edilən əsas kapitalın artımı ilə yanaşı həm də infrastrukturun inkişafını nəzərdə tutur.

İstehsalın genişlənməsi üçün nəzərdə tutulan investisiyadan əlavə infrastrukturun genişlənməsi və ya yenilənməsi üçün də investisiyaların yönəldilməsi vacibdir. Başqa sözlə desək, məcmu iqtisadiyyatın inkişafı üçün istehlak edilən konkret məhsulun istehsalı ilə yanaşı zəruri infrastrukturun da

olması vacibdir. Məsələn, aqrar sektorda bazar üçün məhsul istehsal edən fermer öz təsərrüfatın genişləndirmək üçün yeni texnika üçün, məsələn, kombayn üçün investisiya yatırmaq istəyirsə, lakin yaxın ərazilərdə yanacaq doldurma stansiyası və yaxud kombaynın gətirilməsi üçün yol infrastrukturunu yoxdursa, onda belə investisiyanın yatırılmasının elə də əhəmiyyəti olmur. Belə hallara, demək olar ki, bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində rast gəlmək mümkündür. İdman turizminin, nəqliyyat xidmətlərinin, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin və sair sahələrin inkişafı zəruri infrastruktur olmadan inkişaf edə bilməz. İnfrastruktur layihələri yalnız bir məhsulun deyil, çoxlu sayda məhsulun istehsal həcminin artmasına şərait yaradır.

Əgər fərz etsək ki, iqtisadiyyatda yalnız iki mal, məsələn, çörək və ət istehsal edilsə, istehsal amillərinin sabitliyi şərtində onun hər hansı birinin istehsalının genişlənməsi digərinin istehsal həminin azalmasına səbəb olacaq. Lakin infrastruktur layihəsinin inkişafı istehsal amillərinin inkişafına təkan verdiyindən hər iki malın mümkün istehsal həcmi də artacaq. Məsələn, həm çörəyin, həm də ət istehsalı ilə məşğul olan fermer təsərrüfatının elektrik enerjisi və su ilə təchizatı yaxşılaşdırılırsa, digər istehsal amillərinin sabitliyi şəraitində hər iki məhsulun parallel artıma nail olmaq olar. İnfrastruktur layihələrinin iqtisadiyyata təsirləri ilə bağlı çoxlu sayda empiric tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, bu məqsədlə istifadə edilən investisiyalar istehsal imkanlarının sərhədini saga doğru sürüşdürür. İnfrastruktura yönəldilən investisiyalar yalnız bir sahənin deyil, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə pozitiv təsir göstərə bilər. Məsələn, aqrar sektorun inkişafı üçün irriqasiya sistemi üçün yatırılan investisiyalar nəinki o ərazilərdə əkinçiliyin

inkişafına, həmçinin əhalinin məskunlaşmasına, ev təsərrüfatlarının həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə və gəlirlərin artmasına şərait yarada bilər.

Əslində infrastruktur layihələrinə yönələn investisiyalar vasitəsilə istehsal imkanlarının sərhədinin saga sürülməsi konkret məhsulların istehsalı üçün vacib olan istehsal amillərinin məhsuldarlığını artırır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz misaldan görüldüyü kimi, irriqasiya sisteminin və ya elektrik enerjisi xəttlərinə qoşulma torpağın keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, o ərazilərdə əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşmasına, daha yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə və əraziyə yeni investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradır. Bu isə "zəncirvari" təsirlər yaradaraq, ərazinin bütünündə inkişafına şərait yaradır.

İqtisadi ədəbiyyatda infrastruktur layihələrinin məcmu iqtisadiyyata təsirləri ilə bağlı çoxlu sayda tədqiqata rast gəlinir. Belə tədqiqatlar hələ keçən əsrin səksəninci illərindən başlayaraq aparılıb. Bəzi tədqiqatlar konkret infrastruktur növlərinin iqtisadi inkişafa təsiri üzrə aparılıb. Tədqiqatların əsas nəticələri ondan ibarətdir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə infrastruktur layihələrinin gəlir normaları inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə daha yüksəkdir. Nəqliyyat infrastrukturunun iqtisadiyyata təsirlərinin qiymətləndirilməsi üzrə aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən belə infrastruktur layihələri iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini artırır. Belə nəticələr rabitə sisteminin məcmu iqtisadiyyata təsirləri üzrə aparılan tədqiqatlarda da alınmışdır.

Tikinti sektorunu xarakterizə edən mühüm determinantlardan biri də bu sektorda məşğulluğun səviyyəsidir. Tikinti sektorunun iqtisadi inkişafda rolunun yüksək olması həm də bu sektorda məşğulluğun yüksək səviyyəsi ilə bağlıdır. Əksər ölkə-

lərdə, xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məşğulluq problemlərinin həlli üçün dövlət tikinti sektorundan istifadə edir. Çünki bu sektor daha çox əmək tutumludur.

Nəticə

Tikinti sektorunun infrastruktur tipli məhsullarının iqtisadi artıma pozitiv təsirləri deməyə əsas verir ki, bu sektor iqtisadi inkişafda mühüm əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi ədəbiyyatda adambaşına təhsilin loqarifminin tikinti sektorunun ÜDM-də payı ilə əlaqəsi, tikinti sektorunda kapital yığımının adambaşına ÜDM həcmindən asılılığı və sair problemlər də tikinti sektorunun iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə ciddi təsir etdiyini sübut edir. Bu elmi faktlar sübut edir ki, tikinti sektoru milli gəlirin və ölkədə əlavə dəyərin yaranmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dünya bankının məlumatlarına əsasən tikinti sektorunda yaranan əlavə dəyərin məhsul həcminə nisbəti emal sənayesində olduğundan xeyli yüksəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Giang Dang, Low Sui Pheng, 2015. Infrastructure Investments in Developing Economies: The Case of Vietnam. Springer, Singapore. <https://doi.org/10.1007/978-981-287-248-7>
2. United Nations. (1990). *Economic and social survey of Asia and the Pacific 1990*. New York: United Nations.
3. Ive, G., & Gruneberg, S. L. (2000). *The economics of the modern construction sector*. Basingstoke: Macmillan.
4. Gruneberg, S. L. (1997). *Construction economics: An introduction*. Basingstoke: Macmillan.
5. Wells, J. (1986). *The construction industry in developing countries: Alternative*

strategies for development. London: Croom Helm.

6. Dang, T. H. G., & Low, S. P. (2011). Role of construction in economic development: Review of key concepts in the past 40 years. *Habitat International*, 35(1), 118–125.

7. Howes, R., & Robinson, H. (2005). *Infrastructure for the built environment: Global procurement strategies*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

8. World Bank. (1994). *World development report 1994: Infrastructure for development*. Washington, D.C.: World Bank.

9. World Bank. (1984). *The construction industry, issues and strategies in developing countries*. Washington, D.C.: World Bank.

10. United Nations. (1976). *Long-term prospects and policies in the construction sector*. New York: United Nations.

11. International Labour Office. (2001). *The construction industry in the twenty-first century: Its image, employment prospects and skill requirement*. Geneva: International Labour Organization.

12. Moavenzadeh, F. (1978). Construction industry in developing countries. *World Development*, 6(1), 97–116.

13. Ive, G., & Gruneberg, S. L. (2000). *The economics of the modern construction sector*. Basingstoke: Macmillan.

14. Howes, R., & Robinson, H. (2005). *Infrastructure for the built environment: Global procurement strategies*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Rumella Telman qızı Jafarova, PhD

Azerbaijan University of Architecture and Construction

Features of the construction economy and the main determinants for assessing its development

Summary

The article is devoted to the specificity of the economic activity of the construction sector and the identification of the main determinants for the assessment of its development. The author comes to the conclusion that the positive effects of infrastructure-type products of the construction sector on economic growth suggest that this sector has an important role in economic development. In the economic literature, the relationship between the logarithm of per capita education and the share of the construction sector in GDP, the dependence of capital accumulation in the construction sector on the volume of GDP per capita, and other problems prove that the construction sector has a serious impact on various areas of the economy. These scientific facts prove that the construction sector has an important role in the creation of national income and value added in the country.

Keywords: *construction sector, GDP, economic growth, fixed assets.*

Румелла Телман кызы Джафарова, PhD
Азербайджанский Университет Архитектуры и Строительства

Особенности строительной экономики и основные детерминанты оценки ее развития

Резюме

Статья посвящена специфике строительной отрасли и выявлению основных детерминантов для оценки ее развития. Автор приходит к выводу, что положительное влияние продукции инфраструктурного типа строительного сектора на экономический рост свидетельствует о том, что этот сектор играет важную роль в экономическом развитии. В экономической литературе связь между логарифмом образования на душу населения и долей строительного сектора в ВВП, зависимость накопления капитала в строительном секторе от объема ВВП на душу населения и другие проблемы доказывают роли строительного сектора в экономике. Эти научные факты доказывают, что строительный сектор играет важную роль в создании национального дохода и добавленной стоимости в стране.

Ключевые слова: *строительная отрасль, ВВП, экономический рост, производительные мощности, основные фонды.*

Daxil olub: 12.02.2022